

УДК 930.2:[167/168:001.817]

ГОРБАНЬ
Юрій Андрійович,
д-р іст. наук, професор,
голов. наук. спів роб. ДНСГБ НААН
(м. Київ)

ІСТОРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ: НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО НАПИСАННЯ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

Систематизовані на науково-практичному рівні рекомендації щодо підготовки дисертаційних робіт з урахуванням особливостей історичних спеціальностей.

Систематизированы на научно-практическом уровне рекомендации для подготовки диссертационных работ с учетом особенностей исторических специальностей.

The recommendations for the preparation of dissertations, taking into account peculiarities of the historical disciplines, are systematized at scientifically-practical level.

Дисертація на здобуття наукового ступеня – це кваліфікаційне наукове дослідження, виконане на такому рівні, який за експертними оцінками дає підстави **кваліфікувати** дисертанта на відповідний науковий ступінь – кандидата чи доктора наук. Як монографічне дослідження (будь то рукописне, чи у вигляді опублікованої монографії), дисертація повинна мати внутрішню єдність, у якій визначальні проблеми предмета дослідження взаємопов'язані, доповнюють одна одну і відповідно відображені у змісті (структурній побудові) дисертаційного дослідження.

Загальноприйнята схема виконання дисертаційної роботи передбачає: відбір достовірного, репрезентативного, переважно документального матеріалу; його неупереджений аналіз/синтез, здійснюваний на такому рівні, щоб чітко

«читалися» авторська думка, самостійні судження дисертанта; наявність локальних узагальнень і висновків по ходу дослідження, які потім синтезуються у висновках до розділів і підсумкових висновках до дисертації в цілому. Останні, акумулюючи сутнісний зміст висновків до розділів (підрозділів), не повинні повторювати їх буквально, мати більш узагальнюючий, глобальний щодо предмета дослідження характер. Досягається це, крім іншого, і завдяки їх відповідному редакційно-стилістичному оформленню.

Нерідко, на жаль, зустрічаються «дисертації», які насправді такими не є, натомість за стилем, змістом і суттю їх правомірно можна віднести до жанру нарисів. У них, як правило, міститься багатий фактичний матеріал, проте відсутня належна для наукового дослідження аналітична складова з відповідними висновками. Тоді як головна відмінність нарисів від дисертації, якщо вони написані навіть на одну й ту ж тему, полягає в тому, що автор нарисів має справу здебільшого з уже добутими наукою результатами, завдання ж дисертанта полягає в пошуку й аналітичному осмисленні нового, раніше невідомого.

Пристаючи до написання дисертації необхідно усвідомлювати, що на захист має виноситися не текст дисертації, а одержані в процесі її виконання **результати дослідження** – теоретичні положення, висновки науково-пізнавального характеру, узагальнення, твердження, вмотивовані спростування, власні судження, наукові гіпотези, виявлені нові факти тощо з обґрунтуванням їх наукової і практичної значимості, новизни, достовірності. За такого підходу текст дисертації має бути лише розгорнутим аргументом на підтвердження результатів, що їх дисертант виносить на захист.

Вибір теми дисертаційного дослідження повинен бути належним чином вмотивований. Досягається це, передусім, через *а)* обґрунтування її актуальності і *б)* визначення сучасного стану наукової розробки проблем, які, за авторським задумом, мають формувати змістовний каркас майбутньої дисертації. Необхідно також враховувати й наявність джерельної бази, яка має

забезпечувати дослідження репрезентативним матеріалом – переважно документальним, будь-то у вигляді опублікованих чи архівних документів.

У свою чергу, обґрунтування актуальності теми дослідження повинно здійснюватися у двох вимірах: **по-перше**, актуальність дисертації з точки зору її теоретичної чи науково-пізнавальної значимості, **по-друге**, авторське бачення можливості практичного застосування результатів його дослідження, надто ж якщо дисертація має прикладне значення.

Стан наукової розробки проблем щодо предмета дослідження визначається на основі історіографічного аналізу літератури, яка у тих чи інших аспектах дотична до теми дисертації. При цьому необхідно розмежовувати літературу на таку, яка повинна розглядатися як об'єкт історіографічного аналізу, і на таку, яка може використовуватися як один із різновидів джерельної бази. Те й інше може поєднуватися в одній і тій же праці, отже може відповідно й використовуватися.

Виходячи із визначення предмета **історіографії** як науки, яка узагальнює **історичні праці**, що стосуються тієї чи іншої галузі наукових знань, дисертант повинен мати достатнє уявлення про історичні напрацювання своїх попередників стосовно обраної ним теми дослідження. Адже будь-яка наука має своє минуле, свою історію, тож у кожному дисертаційному дослідженні повинно знайти місце для історіографічного аналізу відповідної літератури, звичайно, якщо така є. Немає кращої можливості розкрити зміст, стан та нагальні проблеми, а заодно й визначитися з перспективою будь-якої науки, наголошував В.І.Вернадський, крім як розглядати її в процесі розвитку, тобто історично [3, с. 71].

Історіографія в дисертаційному дослідженні – не самоціль, а, ще раз наголосимо, можливість й необхідність з'ясувати сучасний стан наукових напрацювань, тематично близьких до обраного предмета дослідження, чи його окремих визначальних проблем. Отже, історіографічна складова дисертації необхідна для того, щоб, із врахуванням інших факторів, на основі наукового аналізу **уже зробленого** попередниками *визначитися*:

- з рівнем повноти (чи відсутністю) історичного узагальнення проблем, сукупність яких складає предмет дослідження;

- з метою дисертаційного дослідження, яка, у свою чергу, зумовлює вибір комплексу конкретних дослідницьких завдань і послідовність їхнього розв'язання;

- з структурною побудовою дисертації та її змістовним наповненням. Структура (зміст) дисертації узгоджується із завданнями дослідження.

В історіографічному огляді бажано показати, як відбувався приріст знань стосовно теми дослідження. Там, де це доцільно, виокремити й охарактеризувати відповідні етапи історіографічного осмислення проблем, близьких до визначеного дисертантом предмета дослідження. За такого підходу історіографічний огляд не повинен зводитися до банального «огляду» літератури у вигляді коротких анотацій, а то й взагалі до переліку назв праць, які «попали під руку». Критично-аналітичні характеристики відповідної літератури дають можливість не тільки об'єктивно оцінити напрацювання попередників щодо тих чи інших проблем предмета дослідження, а й «історично заходячи в минуле» критично творити історію науки, рухаючись уперед» [2, с. 51].

Нарешті, що теж немаловажно, «входження» дисертанта в науковий доробок своїх попередників убезпечить його від можливої конфузної ситуації, коли за науковий результат, до того ж з претензією на новизну, видаватиметься те, з чим уже раніше визначилися інші дослідники.

В узагальнюючих висновках до історіографічного підрозділу дисертант має визначитися із загальноприйнятою тріадою:

- які аспекти обраної теми дослідження уже знайшли належне відображення, тобто на які історичні напрацювання можна спиратися, ідучи далі в осягненні предмета дослідження;

- які проблеми, близькі до теми дисертації, порушувалися, але не знайшли належного розв'язання чи, на думку дисертанта, позначені суперечливими

висновками, отже їй потребують відповідних уточнень, доповнень, з використанням при цьому невідомих раніше фактів;

- які проблеми щодо предмета дослідження, чи дотичні до нього, взагалі обійдені увагою попередніх дослідників, а відтак потребують відповідного опрацювання, що має знайти відображення у постановці мети та завдань дисертаційного дослідження.

За такого підходу його історіографічна складова не буде зводитися до банального висновку, що до появи виконаної дисертантом роботи у даному сегменті наукових знань існував вакуум, заповнити який взявся автор дисертації. Будь-які претензії на новизну повинні знаходити належне обґрунтування, через історіографічний аналіз зокрема.

Отже, цілком очевидно, що роботу над дисертацією потрібно починати з ознайомлення з історіографічними джерелами, без чого не може бути ні вмотивованого обґрунтування доцільності вибору теми дисертаційного дослідження, ні визначення його мети та завдань і, звичайно ж, новизни одержаних результатів.

Мета дисертаційної роботи повинна формулюватися відповідно до актуальності теми, сучасного рівня її наукової розробки, органічно узгоджуватися з визначеним предметом дослідження. Сформульована мета зумовлює визначення комплексу конкретних дослідницьких **завдань** та логічно вмотивовану послідовність їхнього розв'язання. Постановка завдань дослідження повинна бути конкретною, формулюватися у наказовій формі і орієнтуватися на результати у їх конкретному вияві, як то: довести, визначити, з'ясувати, обґрунтувати, виявити тенденції тощо. А це означає, що завдання дослідження не повинні бути орієнтовані лише на процес. В дисертаційній роботі будь-який процес, пов'язаний з дослідженням (аналіз чи, навпаки, синтез, вивчення, висвітлення тощо) повинен мати своїм завершенням науковий результат, переважно у формі авторських висновків. Якщо, наприклад, в реальному житті ті чи інші процеси, що їх досліджує автор дисертації, їй не мали результативного, надто ж позитивного завершення, то

доказові твердження дисертанта, що це було саме так, будуть сприйматися як результати дисертаційного дослідження.

Такий підхід до визначення мети і завдань дослідження буде обумовлювати й відповідну конкретику щодо формулювання результатів, які будуть виноситися на захист. Виклад наукових результатів дослідження не повинен підмінятися загальними міркуваннями у формі анотації до змісту дисертації, констатацією того, про що в ній йдеться.

Не меншою мірою сказане стосується й визначення **новизни результатів дисертаційного дослідження**. Наголошуємо: саме новизни **результатів**, а не новизни дисертаційної теми. Остання відіграє важливу роль у тому розумінні, що дає дисертанту підстави використовувати поняття «вперше» при характеристиці отриманих ним **результатів**, якщо вони впливають з аналізу проблем, які ще не знайшли наукового розв'язання в раніше відомих дослідженнях. Новизна результатів дослідження, історичних зокрема, може базуватися також на використанні джерел, які раніше не вводилися до наукового обігу.

Як і при визначенні результатів дисертаційного дослідження загалом, визначення їх **новизни** повинне бути конкретним. При цьому уникати, знову ж таки, анотації зробленого, як то: вперше проаналізовано, висвітлено, простежено... тощо. До речі, не обов'язково стосовно кожного сформульованого положення, твердження чи якогось іншого висновку вживати термін «вперше». Ступінь (рівень) наукової новизни тих чи інших результатів дослідження може бути різним, в залежності від їх характеру. В одних випадках говоримо про те, що дійсно вперше сформульовано, доведено, одержано, запропоновано тощо. В інших – вказуємо на ті чи інші елементи наукової новизни. Наприклад, що конкретизовано, доповнено, удосконалено, уточнено, поглиблено порівнюючи з раніше одержаними науковими напрацюваннями, що містяться в дослідженнях, тематично близькими до дисертації, яка виноситися на захист.

Кожна наука, історія у тому числі, має три компоненти, необхідні в процесі дослідження: **об'єкт, предмет та метод** дослідження. Їх визначення в дисертаційних роботах, як правило, ставить дисертанта в скрутне становище, оскільки в нормативних документах колишньої ВАК України відсутні чіткі дефініції щодо названих понять. В одному з таких документів читаємо розпливчаті, малозрозумілі, як на наш погляд, визначення: «*Об'єкт дослідження* – це процес або явище, що породжує проблемну ситуацію й обрано для вивчення. *Предмет дослідження* міститься в межах об'єкта». Мало що додає для розуміння суті названих визначень, особливо для дисертанта-початківця, і наступне трактування: «Об'єкт і предмет дослідження як категорії наукового процесу співвідносяться між собою як загальне і часткове. В об'єкті виділяється та його частина, яка є предметом дослідження» [5, с. 42]. Головний недолік названих визначень полягає у відсутності чітких, зрозумілих для сприйняття критеріїв розмежування об'єкта і предмета дослідження. До того ж, у названих визначеннях не врахована специфіка досліджень з історичної тематики.

Більш вмотивовані визначення знаходимо в працях методологічного характеру, підготовлених вченими-істориками. Найбільш дохідливі, на наш погляд, а головне – аргументовані визначення об'єкта дослідження знаходимо, наприклад, в одній з історіологічних праць (історіологія – теорія історії, пізнання основ теорії і методів історичної науки) відомого історика М.Брайчевського. Згідно з його твердженням, принципіальною особливістю історичної науки, на відміну, наприклад, від біології, фізики, хімії тощо, є принципове розмежування предмета і об'єкта дослідження.

Для вчених, які вивчають процеси, що відбуваються «у нас на очах» (соціологи, економісти, біологи, політологи, фізики, хіміки тощо), предмет дослідження, наголошує М.Брайчевський, є водночас і його об'єктом. Ситуація міняється, як тільки вони залишають сферу процесів, що продовжують діяти в наш час, і відходять до сфери *минулого* – в царину процесів, які завершилися. Тут вони гублять свою первинну іпостась, перестають бути просто

економістами, політологами, правознавцями, фізиками і перетворюються на **істориків відповідного фаху** – дослідників історії господарства, права, політики і т. д. Віднині їм доводиться користуватися методами історичного дослідження і насамперед дбати про джерела потрібної інформації. Тут розмежування предмета і об'єкта дослідження набуває принципового характеру, бо, **окрім джерела**, іншої можливості пізнати минуле не існує [1, с. 85]. Специфіка історичного знання полягає у тому, що історики здобувають його не дослідним шляхом, не безпосередньо, а опосередковано, через історичні джерела.

З такими судженнями автора логічно узгоджується його висновок, що **об'єктом дослідження** є та частина навколишнього світу, з якою взаємодіє дослідник в процесі наукового пізнання. А оскільки історик взаємодіє передусім з історичними джерелами, то вони для нього і є основним об'єктом дослідження. **Об'єкт** для історика, на відміну від інших дослідників, це не те, що реально існує, а те, що існувало в минулому і знайшло відображення в документах чи інших репрезентативних джерелах, наприклад, в археологічних пам'ятках. *Отже, всяке історичне дослідження своїм безпосереднім об'єктом має джерело* [1, с. 84].

Конкретизацію названих визначень знаходимо в сучасних довідникових виданнях. Так, в одному з них зазначається, що домінантним об'єктом історичної науки виступають люди та результати їхньої діяльності, які (результати) віддзеркалюються в природно-історичних фактах, речових, писемних та усних пам'ятках, і які в ході історичного пізнання набувають функції історичного джерела. Узагальнюючий висновок зводиться до наступного визначення: **об'єкт історичної науки** існує незалежно від історика, уособлюється в історичних джерелах і фактах, служить основою створення правдивої, об'єктивної історії [5, с. 270, 271].

Отже, об'єктом історичного дослідження постає опосередкована в історичних фактах діяльність суб'єктів історичного процесу – державних

установ, політичних партій, громадських організацій, наукових установ, окремих колективів чи особистостей.

В конкретному дисертаційному дослідженні дисертант повинен максимально узгоджувати об'єкт дослідження з його предметом, уникаючи визначень загального характеру.

Предметом історичного дослідження є та частина об'єктивного світу, яка є «властивою метою даної науки..., історичний процес, який ми прагнемо пізнати [1, с. 84]. Наведене визначення стосується історичного процесу, як і історичного дослідження взагалі. Тоді як у конкретно визначеній дисертації предмет дослідження визначається у відповідності до обраної теми, «міститься в межах об'єкта» [5, с. 425]. Предмет дослідження повинен орієнтувати на пізнання закономірностей, провідних тенденцій історичного розвитку людського суспільства в сегменті визначеної дисертантом мети дослідження, на узагальнення відповідного історичного досвіду. «Правильне розуміння та окреслення предмета історичної науки кожного дослідження є важливою передумовою реалізації наукових завдань» [4, с. 307].

Метод дослідження являє собою сукупність прийомів, способів і засобів пізнання, здатних забезпечити одержання та переробку потрібної інформації щодо предмета дослідження, а відтак й досягнення поставленої мети. Разом з **принципами пізнання** (емпірично вироблені, науково осмислені і перевірені практикою найважливіші правила пізнання), методи дослідження є **методологічною основою** будь-якої дисертаційної роботи. Принаймні так повинно бути, якщо йдеться про дисертацію як дійсно наукову роботу.

Звернення дисертанта до методів і принципів дослідження не повинно обмежуватися їх механічним переліком, відірваним від змісту роботи. Коротко, але змістовно потрібно вказувати, при розв'язанні яких дослідницьких завдань використовувалися ті чи інші методи чи принципи. Наприклад, метод *конкретно-історичного аналізу* зобов'язує розглядати ті чи інші процеси, явища, події у їх послідовному часовому розвитку у межах досліджуваного періоду. Дотримання *методу системного підходу* у дослідженні процесів, що

характеризують основний зміст дисертації, у поєднанні з попередньо названим, дає можливість простежити алгоритм прирощення знань щодо визначальних для того чи іншого дослідження проблем, орієнтує на творче співставлення історичного досвіду. Метод *порівняльного аналізу* використовується, наприклад, для зіставлення умов, за яких відбувалися певні події в контексті предмета дослідження. Порівняльний аналіз доречний при співставленні різних точок зору на споріднені процеси і явища, що досліджуються в дисертації, дозволяє виявити реальний приріст нових знань щодо предмета дослідження.

Науковець, який претендує на об'єктивність і неупередженість свого дослідження і його наукову значимість, передусім повинен орієнтуватися на *принцип об'єктивності*, ставлячи на перший план ***пріоритет історичного факту, а не його оцінки***. Факт, якщо не допускати його викривлення чи довільної інтерпретації, завжди є об'єктивною даністю, тоді як оцінка за своєю природою має суб'єктивний характер. Адже дослідник може знаходитися (усвідомлено чи не усвідомлено) у полоні політичної кон'юнктури, ідеологічних чи політичних уподобань, бути схильним до міфологізації тих чи інших історичних подій тощо. Суб'єктивний характер оцінки, якщо керуватися іншим важливим принципом пізнання – *принципом наукового плюралізму*, не заперечує того, що коли стосовно тих чи інших історичних фактів, подій чи явищ можливе подвійне, потрійне і т.д. трактування, то «право на життя» повинні мати усі версії, якщо вони вочевидь не застаріли. Згідно з цим принципом, усі методи дослідження розглядаються як рівноправні, тож будь-який автор має право на свої думки і особисті симпатії, головне, щоб при цьому не перекручувалися факти чи не підганялися під упереджені висновки. Універсальним є *принцип історизму*, який вимагає послідовно дотримуватись конкретно-історичного підходу до аналізу зародження і розвитку тих процесів і явищ, які є визначальною канвою дисертаційного дослідження. Якщо, наприклад, досліджується життя і діяльність конкретної особистості, то потрібно враховувати умови, в яких жив і творив той чи інший історичний діяч, як вони (умови) впливали на формування його світоглядних позицій, творчості

тощо. *Проблемно-хронологічний принцип* узгоджується з попередньо названими й вимагає розгляду тієї чи іншої проблеми в історично-хронологічній послідовності.

Все те, що містить інформацію про минуле, вважається **історичними джерелами**. Причому, писемні документи здатні найбільш адекватно відтворити події, процеси, конкретні історично значимі факти, які вже знайшли своє завершення, отже можуть бути використані як об'єкт дослідження.

Недоліком окремих дисертацій є фактична відсутність аналітичного огляду джерел, які використовувалися в процесі її написання. Нерідко дисертанти обмежуються переліком архівних установ, фондами яких вони користувалися. Завдання ж полягає в тому, щоб дати стисло характеристику документів того чи іншого фонду з точки зору їх використання при розв'язанні тих чи інших дослідницьких завдань. Дисертант має висловити своє судження відносно репрезентативності використаних ним документів, що буде одним із доказових елементів при обґрунтуванні достовірності результатів дисертаційного дослідження.

На закінчення – про практичні **рекомендації**, які, як правило, вінчають дисертаційне дослідження. Якщо вони пропонуються не форми ради, потрібно враховувати наступне: *по-перше*, вони повинні органічно впливати безпосередньо із здійсненого дослідження, враховувати його результати; *по-друге*, вони повинні мати не директивний, а рекомендаційний характер, бути належним чином вмотивованими, тобто в чому дисертант бачить доцільність їх реалізації; *по-третьє*, там, де це доцільно, рекомендації повинні бути адресними.

Систематизовані і викладені у даній статті в довільній формі науково-практичні рекомендації до написання дисертаційних робіт у своїй основі відповідають вимогам нормативних документів державних органів атестації наукових та науково-педагогічних кадрів.

Список використаної літератури

1. *Брайчевський М. Ю.* Вступ до історичної науки: навчальний посібник / М. Ю. Брайчевський. – К. : «КМ АКАДЕМІА», 1995. – 168 с.
2. *Вернадський В. І.* З історії ідей / В. І. Вернадський // Вернадський В. І. Вибрані праці. – К. : Наук. думка, 2005. – С. 48–59.
3. *Вернадський В. І.* Думки про сучасне значення історії знань / В. І. Вернадський // Там само. – С. 60–72.
4. *Історична наука : термінологічний і понятійний довідник : навч. посіб.* / В. М. Литвин, В. І. Гусев, А. Г. Слюсаренко [та ін.]. – К. : Вища шк., 2002. – 430 с.
5. *Основні вимоги до дисертацій та авторефератів дисертацій* // Бюл. ВАК України. – 2007. – № 6. – С. 41–48.

Вузлики на пам'ять

- Наукове дослідження – не рух до наперед визначеного результату.
- Зрозуміло можна писати тільки про те, що самі добре розуміємо.
- Якщо стосовно кожної з визначальних проблем, отже кожного розділу й підрозділу робочий план-проспект доводиться «до предела делимости», можна вважати, що дисертація вже є.
- Там, де починаються емоції, там закінчується наука.
- Зашкалювання «патріотизму» в науковому дослідженні – прямий шлях до міфологізації, а то й фальсифікації історії.
- Публікації (основні) повинні «перекривати» всю дисертацію, а не «замикатися» на одному розділі. Пам'ятати, що вони (публікації) повинні відображати основні результати дисертаційного дослідження загалом.